

Boerende stedelingen of verstedelijkte boeren

Een verkennend onderzoek naar urban farming in vroegmodern Antwerpen

Reinoud Vermoesen

TVGESCH 128 (4): 533–553

DOI: 10.5117/TVGESCH2015.4.VERM

Abstract

Farming urbanites or urbanized farmers? A tentative study on urban farming in early modern Antwerp

This contribution sheds light on the importance of the production and retailing of local food by townsmen. Recent studies on food and the city have neglected this aspect of early modern food provisioning.

By looking at individual households and the corporation of the gardeners' guild, this article glimpses the strategies of urban market gardeners. At first sight, urban farming could be considered a rather marginal phenomenon. Eighteenth-century records mention only a few farmers within the city walls, but this study suggests a more widespread phenomenon. Members of the gardeners' guild had a retail function rather than a role in the production of food. Guild members living within the walls were particularly active in retailing. Those who lived outside the walls were mostly producers. The gardeners' guild organized and controlled the influx of food, mostly fruit, vegetables, and to a lesser extent grain, but by no means had a monopoly on local food production.

Urban farming, however, was not limited to the gardeners' guild. Probate inventories show a broad variety of households active in agriculture, without being members of the guild. Future research has to tackle this phenomenon in a comparative analysis.

Keywords: urban, rural, farming, early modern, Low Countries

¹ Piet Van Cruyningen en Erik Thoen ed., *Food supply, demand and trade. Aspects of the economic relationship between town and countryside (Middle Ages-19th century)*, Comparative rural history of the North Sea area, dl. 14 (Turnhout 2012); Karl G. Persson, *Grain markets in Europe, 1500-1900. Integration and deregulation* (Cambridge 1999); Carolyn Steel, *Hungry city. How food shapes our lives* (Londen 2013).

In het debat over de voedselvoorziening van vroegmoderne steden, hebben historici voornamelijk aandacht besteed aan de wijze waarop stedelijke gemeenschappen zich bevoorraden en hoe de stad voedsel van het platteland aantrok.¹ Het onder-

zoek heeft onder meer bloot gelegd hoe stadsbesturen door de organisatie van markten, al dan niet met gereglementeerde toegangstijden, zowel de eigen bevolking als de handelaars van voedsel trachtten te voorzien.² De focus van het stadsbestuur lag in de eerste plaats op het garanderen van een adequate graan-influx om zowel de stedelijke bakkers – en dus de bevolking – alsook graankooplieden en brouwers te bevoorraden. Hierbij kwamen ook de machtsrelaties tussen stad en ommeland ter sprake.³ Historici beschreven vooral de wijze waarop steden met dwang het surplus aan graan van het omliggende rechtsgebied probeerden af te romen.⁴

Onderzoekers hebben tot op heden echter minder oog gehad voor het feit dat stedelingen, hoewel kleinschalig en misschien zelfs inefficiënt, zelf voedsel produceerden. In de eerste plaats denkt men hierbij aan *semi*-stedelingen die in de urbane buitengebieden woonden, het onmiddellijke ommeland rond de omwallingen.⁵ Niettemin zijn er aanwijzingen

dat agrarische activiteiten ook binnen de wallen voorkwamen en dat sommige stedelingen zich ten minste deels toededen op de landbouw en de veeteelt.⁶ Deze fenomenen vormen de inzet voor dit verkennende artikel. In hoeverre waren stedelingen agrarisch bedrijvig in productie en in verkoop, voorbij het niveau van de autoconsumptie? Een bijkomende vraag richt zich tot de locatie van die activiteiten: waar werd er geboerd? Was dit in of buiten de stad?

In deze tekst hanteer ik een eigen invulling van het concept van ‘de stedeling’, grotendeels ingegeven door het gebruik van de term door de tijdgenoot. In wat volgt, zullen *stadsbewoners* of stedelingen die resideerden binnen de wallen van de vroegmoderne stad geplaatst worden tegenover *stedelijke buitenlieden* die woonden in het stedelijk rechtsgebied buiten de wallen enerzijds en *landslieden* of kortweg boeren anderzijds. Door deze categorieën scherp te omlijnen kan ik een bijdrage leveren aan het debat over de voedselvoorziening van pre-industriële steden.⁷ Hierin ligt de focus voornamelijk op de (stedelijke) overheid, de consumenten en de kooplieden, zoals onder andere in de *moral economy* van Edward Thompson, waarin hij het paternalistische beleid van

2 Wouter Ronsijn, *Commerce and the countryside. The role of urban weekly markets in Flemish rural society, 1750-1900*, onuitgegeven proefschrift, departement Geschiedenis, Universiteit Gent, 2011; Peter Stabel, ‘Markt en hinterland: de centrale functies van de kleinere steden in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijd’, in: *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering*, dl. 86 (Brussel 1992) 341-364.

3 Bas Van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries 500-1600* (Oxford 2010); Van Cruyningen en Thoen ed., *Food supply, demand and trade*.

4 Peter Stabel, ‘Schippers, wagenvoerders en kruiers. De organisatie van de stedelijke vervoersector in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen’, *Bijdragen tot de geschiedenis* 82 (1999) 159-185.

5 Zie het lopend doctoraatsonderzoek van Tineke Van de Walle aan het Centrum voor Stads geschiedenis, Universiteit Antwerpen.

6 De wallen worden hier begrepen als het geheel van militaire versterkingen, zoals grachten en muren, vaak van middeleeuwse oorsprong, eventueel uitgebreid met vroegmoderne bastions en halvemanen, die een duidelijke grens vormt met het omliggende achterland. Zelfs wanneer in de loop van de vroegmoderne tijd dit complex verdwijnt, zoals in het geval van Aalst, blijkt deze grens in het sociaaleconomische en politieke leven functioneren. Zie onder meer Reinoud Vermoesen, ‘Gescheiden door de wallen? Commerciële circuits in de stad en op het platteland, 1650-1800’, *Stadsgeschiedenis* 3.2 (2008) 105-121.

7 Zie onder meer VII AISU Congress ‘food and the city’ in Padua 2015.

de overheid ten opzichte van consumenten beschrijft.⁸ Door in dit artikel de actieve rol van stadsbewoners en stedelijke buitenlieden in de productie en de verkoop van voedsel te accentueren, krijgt de verhouding tussen stad en consument immers een nieuwe dimensie. Ook wil ik ingaan op de invulling van de zogenaamde *urban-rural fringe* het overgangsgedebied tussen stad en platteland, waar stedelijke en rurale economieën elkaar fysiek ontmoeten. Door te kijken naar het fenomeen van de *urban farming*, verschillend met maar toch complementair aan de rurale landbouw en ingebed in het stedelijke milieu, wil ik dit gebied beter ontsluiten.

Urban farming in de literatuur

In de internationale literatuur over het fenomeen van de stedelijke agrarische productie ging de aandacht voornamelijk uit naar de *urban-rural fringe*. Deze zone herbergde de *market gardens* in Engeland of *les hortillonnages* in Picardië en *allotment gardens*, waarbij men bij de eerste categorie voornamelijk denkt aan de marktgerichte productie van groenten en fruit.⁹ De tweede categorie bevat kleine percelen die de stedelijke arbeidersbevolking tijdens de industriële revolutie in staat moest stellen om deels in de eigen voed-

selbehoefte te voorzien, de voorlopers van de volkstuinen met andere woorden.¹⁰ Onderzoek naar het achttiende-eeuwse Sheffield heeft echter aangetoond dat *allotments*, omschreven als kleine percelen gehuurd door stedelingen en afgezonderd gelegen van de woning, geen industrieel fenomeen waren, maar stammen uit de pre-industriële periode.¹¹ Ook Ria Fabri beschrijft voor vroegmodern Antwerpen het bestaan van de huurtuin, waarbij stedelingen aan de rand van de stad *intra muros* een tuintje huurden, vaak opgedeeld in een nuttuin (*warmoeshof* of *potagiehof*) en een siertuin.¹² Daarnaast bezaten vele Engelse steden omvangrijke gemeene gronden die door stedelingen werden gebruikt voor het weiden van vee en zelfs voor de productie van graan, fruit en hop.¹³

In het invloedrijke boek van Carolyn Steel komt de teelt van groenten en fruit in of rond de steden weliswaar kort aan bod, maar ze minimaliseert het belang ervan. De productie was niet alleen te arbeidsintensief, ook lagen de productiekosten relatief (te) hoog omwille van het tekort aan stadsmest en de teelt op dure percelen dichtbij de stad.¹⁴ Ook Wouter

10 Yves Segers en Leen Van Molle ed., *Volkstuinen. Een geschiedenis* (Leuven 2007).

11 N. Flavell, 'Urban allotment gardens in the eighteenth century: the case of Sheffield', *Agricultural history review* 51.1 (2003) 95-106, aldaar 95.

12 Ria Fabri, 'Niet om maar door de tuin geleid. Antwerpse stadstuinen, luthof- en kasteeltuinen (laat 16de en 17de eeuw)', in: Paul Janssens ed., *Aristocratische residenties. Stadswoningen en buitenplaatsen in de provincie en het oude kwartier van Antwerpen (15de-21ste eeuw)*, Jaarboek voor geschiedenis en volkskunde (Antwerpen 2014) 59-82, aldaar 60.

13 Henry R. French, 'Urban agriculture, commons and commoners in the seventeenth and eighteenth centuries. The case of Sudbury, Suffolk', *Agricultural History Review* 48.2 (2000) 171-199, aldaar 198.

14 Steel, *Hungry city*, 69.

8 Edward Palmer Thompson, 'The moral economy of the English crowd in the eighteenth century', *Past and Present* 50.1 (1971) 76-136.

9 Malcolm Thick, 'Market gardening in England and Wales', in: Joan Thirsk ed., *The agrarian history of England and Wales* (Cambridge 1985) dl.5, 503-532; Malcolm Thick, *The Neat House gardens. Early market gardening around London* (Londen 1998); Céline Clauzel, 'Mutations des hortillonnages d'Amiens vers une agriculture multifonctionnelle et urbaine', *Economies et sociétés, série systèmes agroalimentaires* 42.11-12 (2008) 2297-2307.

Ronsijn concludeert op basis van de bevolkings- en landbouwtelling van 1846 dat de agrarische productie door stedelingen eerder beperkt was.¹⁵ Dit lijkt echter tegengesteld aan het wijdverspreide fenomeen van de *hortillonnages* of kleinschalige tuinbouw rondom Noord-Franse steden, vooral in Picardië. Het voorbeeld van vroegmodern Amiens waar de hoven een totale oppervlakte van meer dan 1000 hectare hadden, doet toch wel vermoeden dat deze in belangrijke mate bijdroegen aan de voedselvoorziening.¹⁶ Ook in middeleeuwse mediterrane Franse steden zoals Montpellier of Marseille kan een groot deel van de inwoners *intra muros* omschreven worden als *peasant citizens*, boerende gezinnen die land bewerkten in en buiten de stad.¹⁷ Verder wijst het uitgebreide onderzoek van Malcolm Thick in de jaren 1980 op het enorme belang van *market gardening* voor de bevoorrading van vroegmoderne Engelse steden. De waarde van groenten en fruit verbouwd in en rond de steden zou aan het eind van de zeventiende eeuw ongeveer vijf procent van de totale omvang van de voedselconsumptie in één jaar uitmaken hebben.¹⁸

Onderzoek naar de stedelijke mestpro-

blematiek laat zien dat sommige stedelingen creatief omgingen met hun eigen afval om de eigen perceeltjes binnen of buiten de wallen te bemesten.¹⁹ Voor Richard Oram zijn dit aanwijzingen dat in vele Schotse *burghs*, de inwoners tot in de vroegmoderne tijd landbouwactiviteiten in en rond de stad uitoefenden.

Zowel Paul Lindemans als Jan Bieleman hebben in hun standaardwerken over de landbouw in respectievelijk België en Nederland maar beperkt aandacht besteed aan de zogenaamde hoveniers (*horticulture*).²⁰ Zij geven aan dat groenten en in mindere mate fruit in bijna elke 'boerderijtuin' voorkwamen, maar vaak enkel voor de eigen consumptie. Daarnaast was er de productie in en rond de steden. Lindemans beschrijft de evolutie in middeleeuws Brussel: waar veertiende-eeuwse (groente telende) hoveniers nog binnen de wallen resideerden, zoals bijvoorbeeld de *broekoizen* in de broeken van Orsendaal in het noorden, verspreidden zij zich later rondom de stad. Reeds in de vijftiende eeuw ziet Lindemans echter de teelt van groenten, onder andere uien, in regio's ver buiten de stedelijke wallen.²¹ In de Noordelijke Nederlanden ging de evolutie iets later van start. In de loop van de zestiende eeuw ontwikkelde zich rond

15 Ronsijn, *Commerce and the countryside*, 480.

16 Tamara L. Whited ed., *Northern Europe : an environmental history* (Oxford 2005) xiv.

17 Michaud Francine, 'The peasant citizens of Marseille at the turn of the fourteenth century', in: Kathryn L. Reyerson en John Drendel ed., *Urban and rural communities in medieval France. Provence and Languedoc, 1000-1500* (Leiden 1998) 275-289; Kathryn L. Reyerson, 'Urban/rural exchange: reflections on the economic relations of town and country in the region of Montpellier before 1350', in: Kathryn L. Reyerson en John Drendel ed., *Urban and rural communities in medieval France. Provence and Languedoc, 1000-1500* (Leiden 1998) 253-273.

18 Thick, 'Market gardening', 530.

19 Richard D. Oram, 'Waste management and peri-urban agriculture in the early modern Scottish burgh', *Agricultural History Review* 59.1 (2011) 1-17, aldaar 1-2.; Leona Jayne Skelton, *Environmental regulation in Edinburgh and York, c.1560-c.1700. With reference to several smaller Scottish burghs and Northern English towns*, onuitgegeven proefschrift, departement Geschiedenis, Durham University, 2012, 83.

20 Paul Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België* (Antwerpen 1952) dl. 2, 162; Jan Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008) 91.

21 Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw*, dl.2, 175.

sommige Hollandse steden, met onder meer Leiden en Delft, gestuwd door de economische expansie, een sector van de beroepsgroenteteelt.²² Aan het einde van de eeuw ontwikkelde de groenteteelt zich nog in Langedijk en het West-Friese De Streek. Engeland hinkte nogal achterop tegenover de Lage Landen en Frankrijk.

Volgens Thick was er al sprake van groenteteelt in en rond Londen in het midden van de zestiende eeuw. Pas in de loop van de zeventiende eeuw kende *market gardening* een grotere verspreiding, zowel in de *suburbs* van Londen als in en om de steden in het zuiden van Engeland.²³

Ook Michael Limberger gaat in op het

Antwerpen in de late achttiende eeuw

Ferrariskaart

²² Jan De Vries, *The Dutch rural economy in the golden age* (Londen 1974) 153.

²³ Thick, 'Market gardening', 503.

fenomeen.²⁴ In zijn studie over het omme-land van het zestiende-eeuwse Antwerpen ontwaart hij de expansie van wat hij omschrijft als *commercial gardening* in een gebied onmiddellijk rondom de stad, zowel in het gebied ten noordoosten (Sint-Willibrodusveld) als ten zuiden van de stad. Voortgestuwd door de economische en demografische groei van de metropool breidde de arbeidsintensieve groenteteelt, uitermate geschikt op de kleine eigengeërfde bedrijven, stelselmatig uit. Ook verder van de wallen waren hoveniers of *peasant gardeners* actief, onder andere in Mortsel en Borgerhout.

Uit de literatuur blijkt dus dat er agrarische activiteiten waren, voornamelijk groenteteelt binnen en onmiddellijk rond de wallen, een fenomeen dat binnen de omschrijving van *urban farming* valt.²⁵ In dit artikel wil ik dit fenomeen verder uitdiepen. Wie zijn die hoveniers? Zijn het stadsbewoners of stedelijke buitenlieden? Waren ze enkel actief in de stedelijke buitengebieden of ook in de stad? Waren het commerciële producenten of ook verkopers? Deinden ze mee op de golven van de rurale commercialisatie en specialiseerden ze zich, of was de groenteteelt maar een onderdeel van hun huishoudactiviteiten? Kortom, dit artikel wil ingaan op de vragen: wie boert er, waar wordt er geboerd en wie verkoopt de productie. De focus ligt op de gebieden binnen en onmiddellijk rond de wallen van Antwerpen en Mechelen. Dit artikel draagt bij tot een beter inzicht in zowel het functioneren

van de open percelen binnen de stadswallen, van de *rural fringe*, het overgangsg gebied tussen stad en platteland alsook in de bevoorradingsproblematiek van vroegmoderne steden. Het innovatieve element in dit artikel is de aandacht die uitgaat naar *oude* actoren in een *nieuw* kleddeje: boerende stadsbewoners en stedelijke buitenlieden, al dan niet corporatistisch georganiseerd die de stad bevoorraadden met graan, groenten en fruit dat deels zelf werd geteeld.

Bronnen en methode

Antwerpen kende, zeker na de nazomer in de eerste helft van de zeventiende eeuw, een drastische demografische en industriële neergang. Zeker na 1648 ging de bekende Antwerpse 'luxe-nijverheid' voor de bijl. De absolute en relatieve inzinking van het bevolkingsaantal spreekt boekdelen. In 1709 telde de Scheldestad nog 70.000 inwoners. In 1755 slechts 48.600, waarvan 44.400 *intra muros*. In 1784 was dit wel al 54.000, waarbij 49.061 inwoners binnen de wallen resideerden.²⁶ Rond 1550 vormden de Antwerpenaren nog 27 procent van de totale bevolking van Antwerpen, Amsterdam, Londen en Parijs. In 1700 slechts 5 procent.²⁷

Verschillende landbouwtypes kenmerkten de brede regio rond Antwerpen.

26 Bruno Blondé, *Een economie met verschillende snelheden. Ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk (ca. 1750-ca. 1790)*, Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen en kunsten. Klasse der letteren dl. 166 (Brussel 1999) 255.

27 Bruno Blondé en Ilja Van Damme, 'Een crisis als uitdaging? Kleinhandelsrevoluties en verbruiksveranderingen te Antwerpen (ca. 1678-ca. 1748)', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 4,1 (2007) 61-68, aldaar 61.

24 Michael Limberger, *Sixteenth-century Antwerp and its rural surroundings. Social and economic changes in the hinterland of a commercial metropolis (ca. 1450-ca. 1570)*, *Urban History*, dl. 14 (Turnhout 2008) 113.

25 Yves Segers en Leen Van Molle ed., *Volkstuinen. Een geschiedenis* (Leuven 2007).

Er waren polderdorpen met commerciële graanproductie, de Kempen waar het eigenbezit in combinatie met de toegang tot gemene gronden dominant was en ten slotte een proto-geïndustrialiseerd gebied ten zuiden van de stad.²⁸

Ook in Mechelen vertellen de bevolkingscijfers geen rooskleurig verhaal. Waar in het midden van de zestiende eeuw de Dijlestad nog ongeveer 25.000 inwoners telde, was dit na 1585 niet meer dan 11.000.²⁹ Het herstel zette zich in tijdens de zeventiende eeuw en rond de eeuwwisseling kwam het aantal opnieuw in de richting van 20.000 zielen. Daarna zakte het weg tot ongeveer 16.000 in het derde kwart van de achttiende eeuw. Een nieuwe groeifase kwam maar laat op gang. Aan het einde van het ancien régime waren er ongeveer 18.000 inwoners *intra muros*.³⁰ Zeker in de eerste helft van de zeventiende eeuw dreef de stedelijke economie op een herwonnen industriële dynamiek. Vooral de metaalbewerking, met de koperindustrie op kop, en de ledersector noteerden de grootste bloei. Toch werd ook Mechelen, misschien wel later dan Antwerpen, het slachtoffer van een algemene de-industrialisatie en de-urbanisatie in de eerste drie kwart van de achttiende eeuw. Op het platteland rondom de stad met een overwicht aan kleinbedrijven domineerde de graanproductie.

Ook vlas werd er geteeld.³¹

Het bronnencorpus is zeer gevarieerd en bestaat uit tellingen, normatieve teksten en boedelinventarissen. Er is vooral gebruik gemaakt van het ambachtsarchief van de hoveniers en *fruiteniers* (en mandenmakers). Hierbij zijn alle reglementen, verzoekschriften, briefwisselingen en procesdossiers van de ambachten doorgenomen. Daarnaast is ook gebruik gemaakt van boedelonderzoek van onder meer Aalst en Roeselare, twee kleine Vlaamse steden. In beide gevallen zijn voor een aantal steekproefjaren alle staten onderzocht.³²

De structuur is als volgt. Allereerst proberen we achtereenvolgens de omvang van boerende stedelingen in kaart te brengen. Vervolgens gaan we dieper in op de aard van de activiteiten: vermelden de tellingen verkopers, telers of waren het gezinnen die produceerden en verkochten? We kijken verder naar de functie van het ambacht, waarna we afdalen tot het niveau van het huishouden.

28 Limberger, *Sixteenth-century Antwerp and its rural surroundings*.

29 H. Installé, 'In de spiraal der vernieuwingen 1717-1836. Een veeleer traditionele economie en standenmaatschappij', in: Raymond Van Uytven ed., *De geschiedenis van Mechelen. Van heerlijkheid tot stadsgewest* (Tielt 1991) 183-191, aldaar 183.

30 Bruno Blondé geeft voor 1755 19.000 inwoners en voor 1784 20.350 inwoners. Zie Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 255.

31 E. Meel en Myriam Carlier, 'Mechelen in de lange 17de eeuw 1585-1715. Een eenzaam bestaan zonder uitschieters', in: Raymond Van Uytven ed., *De geschiedenis van Mechelen. Van heerlijkheid tot stadsgewest* (Tielt 1991) 147-160, aldaar 152.

32 Reinoud Vermoesen, 'Boeren in het pre-industriële Aalst', *Het Land van Aalst* 66.4 (2014) 255-268; Barbara Depla, *De consumptierevolutie in de nieuwe tijd. Casus: de stad Roeselare en de omringende plattelandsdorpen in de 18de eeuw*, onuitgegeven masterscriptie, departement Geschiedenis, Universiteit Gent, 2005.

Telers tellen

De Oostenrijkse centrale overheid ondernam vanuit een 'verlicht gedachtegoed', talrijke initiatieven om zich beter te documenteren over de toestand van haar gewesten.³³ Deze achttiende-eeuwse 'tellingen' – de enquête van 1755 in Brabant, de nijverheidstelling van 1764, de enquête over ambachten en nijverheden in 1738 en 1784 en de telling van 1796 – lijken op het eerste gezicht de ideale bron om landbouwactiviteiten in de (voor)stad op een comparatieve wijze te bespreken. En inderdaad, een verassend hoog aandeel stedelijke boeren zijn in tellingen opgenomen.³⁴ Vanuit een comparatief perspectief is daarom gebruik gemaakt van de 'telling van het jaar IV' opgesteld rond 1796. De enquête van 1755 is omwille van de ruimtelijke beperking tot Brabant niet gebruikt. De voortreffelijke analyse van Raymond Van Uytven naar de beroepsstructuur rond 1755 kwam daarom niet in aanmerking.³⁵

In grafiek 1 wordt een overzicht gegeven van het aandeel gezinnen dat zich als landbouwer, hovenier of zelfs herder – de terminologie komt later aan bod – liet op-

tekenen. In Antwerpen was dit slechts iets meer dan 3 procent, in Aalst daarentegen al meer dan 10 procent, terwijl in Lokeren bijna een vijfde van de respondenten aangaf in de primaire sector actief te zijn. Ook in Mechelen lag het aandeel met 5,4 procent of 382 'boeren' relatief laag.³⁶ Niettemin zijn de cijfers allesbehalve eenduidig. Het voorbeeld van Antwerpen geeft aan dat een diepteanalyse voorbij het niveau van de tellingen nodig is. Voor de hele stad en vrijheid van Antwerpen (exclusief enkele ontbrekende delen van de telling) met 47.988 inwoners komen 30 landbouwers en 349 hoveniers in de telling voor.³⁷ Wanneer echter enkel de stad *intra muros* wordt weerhouden (44.921 inwoners) komen de aantallen respectievelijk op 1 en 85.³⁸ In een ongedateerde, maar vermoedelijk laat-achttiende-eeuwse namenlijst van de Antwerpse hoveniers en *fruiteniers* zijn 67 hoveniers en 53 *fruiteniers* vermeld.³⁹ Op 8 oktober 1762 onderschreven 116 vrije meesters een verzoekschrift, echter zonder onderscheid te maken tussen hoveniers en *fruiteniers*. Samengevat kan men stellen dat in de achttiende eeuw Antwerpen binnen de wallen ongeveer tussen de 80 en 120 vrije hoveniers telde, minder dan in het onmiddellijke ommeland.

Het overwicht van de stedelijke buitengebieden in de tellingen verstoort dus een duidelijke analyse van de aanwezigheid

33 Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*; Raymond van Uytven, 'Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', *Bijdragen tot de geschiedenis* 55,1 (1972) 172-203.

34 Lieve Jaspers en Carine Stevens, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Regime. Een socio-professionele en demografische analyse*, Kultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen nr. 23 (Gent 1985), 96; Jos De Belder e.a., *Arbeid en tewerkstelling in Antwerpen 1796. Een socio-professionele en demografische analyse: werkdocumenten*, 2 dln., (z.p. z.d.).

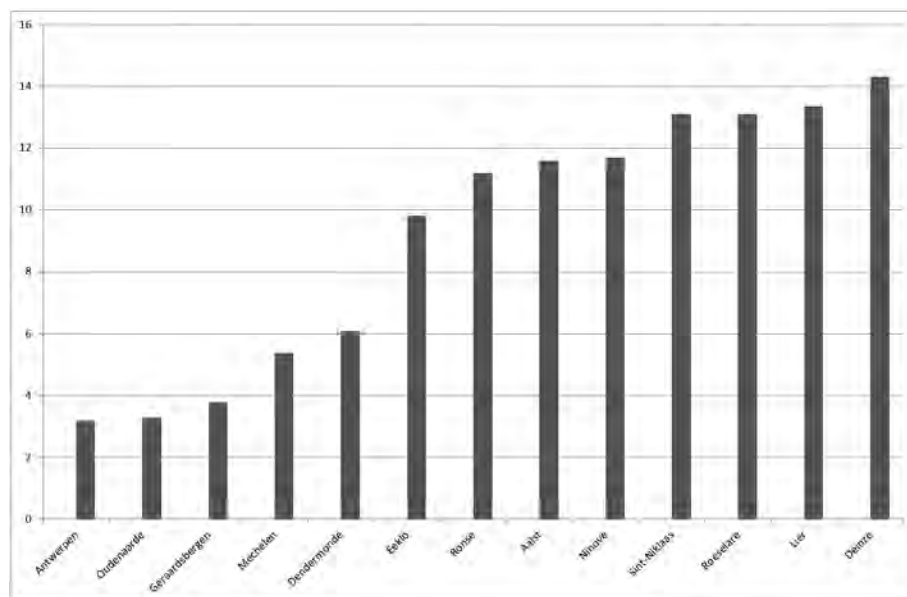
35 Raymond Van Uytven, 'Peiling naar de beroepsstructuur', 177: 'Bij de praktische uitwerking hebben wij alle strikt agrarische beroepen [...] die men uiteraard in alle dorpen en zelfs in de meeste steden aantreft verwaarloosd'.

36 Volgens Mees en Carlier telde Mechelen ongeveer 200 hoveniers in 1615. Ook hier is het niet duidelijk of enkel de stad *intra muros* wordt bedoeld: Meel en Carlier, 'Mechelen in de lange 17de eeuw 1585-1715', 151.

37 Een geschat totaal is 50.700, zie Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 256.

38 De Belder e.a., *Arbeid en tewerkstelling*.

39 Stadsarchief Antwerpen (verder Felixarchief), *Hoveniers en mandenmakers (verder Hoveniers)*, nr. 4109: niet gefolieerd (verder n.f.), ledenlijst s.d.

Grafiek 1 Aandeel 'primaire sector' in actieve bevolking in de beroepstelling van het jaar IV

Bron: Lieve Jaspers en Carine Stevens, *Arbeid en tewerkstelling*, 96 en Jos De Belder e.a., *Arbeid en tewerkstelling*

van boeren in de stad. Men kan zelfs stellen dat grafiek 1 meer zegt over de omvang van het stedelijk ommeland dan over het fenomeen van *urban farming*.⁴⁰

Maar ook andere bronnen geven slechts beperkte informatie over de agrarische activiteiten van stedelingen. Uit een analyse van de transacties verleend door de Aalsterse schepenen komt een opmerkelijk beeld tevoorschijn.⁴¹ De 9.918 regesten opgesteld door Wilfried Vernaeve en gebaseerd op de transacties daterend van 27 februari 1700 tot en met 27 april 1786, hebben voornamelijk betrekking op enerzijds de (ver)koop van een onroerend goed en anderzijds de (ver)koop van een rente (op een onroerend goed). Door de gedetailleerde beschrijving krijgt de lezer dus een impressie van het economisch leven. In 152 transacties komt de vermelding van een 'lochting' voor en in negen wordt

een hovenier bij naam genoemd. Alle vermeldingen hebben echter betrekking op het stedelijk buitengebied. Uit een overzicht van de achttiende-eeuwse bestuursleden van het Aalsterse hoveniersambacht komt eenzelfde beeld naar voren.⁴² Van de zeven vermelde dekens kon van vijf de woonplaats getraceerd worden. Alle geïdentificeerde dekens resideerden buiten de stad.⁴³

Betekent dit dat de landbouwactiviteiten binnen de wallen van de laat-achttiende-eeuwse stad te verwaarlozen zijn? Is dit een gevolg van de bevolkingsgroei aan het einde van de achttiende eeuw, zoals eerder is besproken? Baetens en Lindemans geven immers aan dat tot in de zestiende eeuw binnen de wallen van Antwerpen en Brussel (commerciële) groen-

42 Sven de Schryver, *Aspecten van sociale mobiliteit binnen de 18de-eeuwse Aalsterse ambachtswereld. Een prosopografische benadering*, onuitgegeven masterscriptie, departement Geschiedenis, Universiteit Gent, 2002.

43 Vermoesen, 'Boeren in het pre-industriële Aalst'.

40 Ronsijn, *Commerce and the countryside*, 480.

41 Wilfried Vernaeve, *Regesten op de wettelijke passeringen van de stad Aalst*, 14 dln. (Aalst 2001-2013).

tetuinen voorkwamen.⁴⁴ Een analyse op huishoudniveau kan opheldering bieden. Hiervoor bouwt dit artikel voort op eerder onderzoek van de auteur naar landbouwactiviteiten in het vroegmoderne Aalst en op een boedelanalyse van de stad Roeselare en het omliggende platteland.⁴⁵ Hierbij werd in een selectie van boedels (*intra muros*) gekeken naar het bezit van landbouwwerktuigen, de vermelding van schulden voor uitstaande pachten, de aanwezigheid van vee, de weergave van inkomsten uit landarbeid en natuurlijk de expliciete beroepsaanduidingen als landman of landbouwer. Vanwege de omvang van het bronnencorpus is gewerkt met steekproeven, waarbij voor de opgegeven jaren alle boedels zijn onderzocht. Dit onderzoek op basis van Aalsterse en Roeselarese boedels levert een volgend beeld op.

Meer dan de tellingen, geeft het boedelonderzoek aan in hoeverre agrarische activiteiten bij stadsbewoners verspreid waren. Opvallend is wel dat waar in Aalst eerst nog bijna een op zes van de gezinnen actief was, dit aandeel daalde aan het einde van de achttiende eeuw. Daartegenover steeg het percentage in Roeselare

van een op zes naar meer dan een op vijf. In de volgende paragraaf wil ik dieper ingaan op het profiel van de betrokken gezinnen.

Marktkramer of teler

*'om onse landen te cultiveren tot welvaeren van dese stad'*⁴⁶

De omschrijving 'hovenier' is niet eenduidig te verklaren. Uit het voorgaande zouden men kunnen concluderen dat de 'hoveniers' die voorkomen in de tellingen en in de schepenregisters, in de eerste plaats in het onmiddellijke ommeland resideerden.⁴⁷ De beroepsaanduiding zou dan wijzen op een boer wonend in het stedelijk rechtsgebied buiten de wallen. Volgens Baetens en Limberger waren het pachters van kleine bedrijven die, in tegenstelling tot wat Carolyn Steel beweert, wel voldoende overschotten produceerden om op de stedelijke markt te verkopen.⁴⁸ Baetens geeft aan dat er minstens 97 hoveniersbedrijven waren in het stedelijk buitengebied. De totale oppervlakte bedroeg

Tabel 1 Aandeel boerende stedelingen in boedels Aalst en Roeselare

	Aalst	Aalst	Roeselare	Aalst	Roeselare	Aalst
	1650-1654	1700-1704	1710-1725	1750-1754	1770-1795	1790-1794
Aantal boedels stad <i>intra muros</i>	58	68	68	104	55	129
Aantal boedels landbouw	9	7	11	6	12	7
%	15,5	10,3	16,1	5,8	21,8	5,4

Bron: Reinoud Vermoesen, 'Boeren in het pre-industriële Aalst'; Barbara Depla, *De consumptierevolutie in de nieuwe tijd*

44 Roland Baetens, 'De lokale markten te Antwerpen (16e-18e eeuw)', in: *Antwerpen in de XVIIde eeuw* (Antwerpen 1989) 169-202, aldaar 178; Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw*, dl. 2, 173.

45 Vermoesen, 'Boeren in het pre-industriële Aalst'; Depla, *De consumptierevolutie in de nieuwe tijd*.

46 Felixarchief, *Hoveniers*, nr. 4109: n.f., verzoekschrift 1589.

47 Vermoesen, 'Boeren in het pre-industriële Aalst', *Het Land van Aalst* 66.4 (2014) 255-268.

48 Steel, *Hungry city*, 69; Baetens, 'De lokale markten', 178; Limberger, *Sixteenth-century Antwerp and its rural surroundings*, 113.

meer dan 132 hectare, wat een gemiddelde bedrijfsgrootte van iets meer dan 1 hectare geeft.⁴⁹ De telling van het jaar IV en de ongedateerde namenlijst maken echter melding van Antwerpse hoveniers binnen de stadswallen.⁵⁰ Bovendien lag het aantal vermelde hoveniers in het ommeland substantieel hoger. De vraag rijst dan ook of het ambacht van de hoveniers, *fruiteniers* (en in vele gevallen ook de mandenmakers) bestond uit stadsbewoners die groenten en fruit verkochten en stedelijke buitenlieden die zelf teelden. Ook in het laatmiddeleeuwse Gent namen (vrije) *fruiteniers* die in de stad woonden voornamelijk de detailhandel voor hun rekening, terwijl buitenlieden de productie op zich namen.⁵¹ De fruitverkopers vertoonden bovendien een geconcentreerd woonpatroon rond de Kleine Korenmarkt.⁵² In achttiende-eeuws Aalst, Antwerpen en Lier vertoonden hoveniers echter een meer verspreid woonpatroon, met zeker in de kleine steden een voorkeur naar de wallen toe.⁵³

In zijn *werkdadige hovenier-konst* uit het midden van de achttiende eeuw vermeldt Johann Hermann Knoop vier cate-

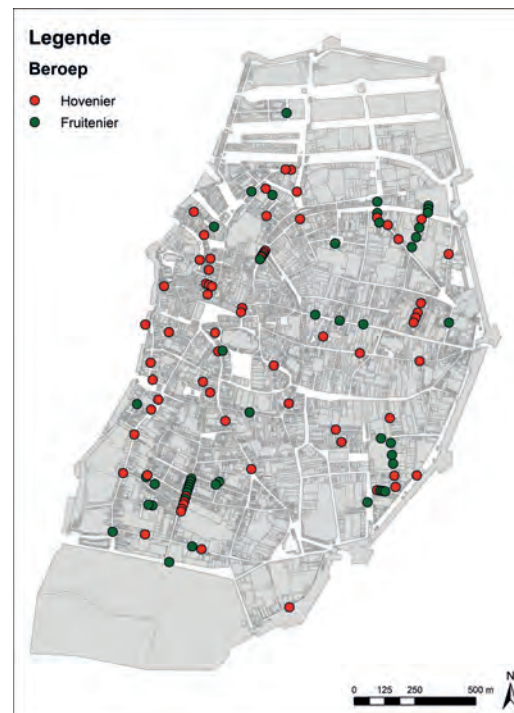
49 Felixarchief, *Privilegiekamer*, nr. 2329-2334: buitenijen.

50 Felixarchief, *Hoveniers*, nr. 4109: n.f., ledenlijst s.d.

51 Daniël Lievois, 'Fruit en fruitverkopers in Gent (1357-1542)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 60 (2006) 75-144, aldaar 88.

52 Lievois, 'Fruit en fruitverkopers', 102.

53 Vermoesen, 'Boeren in het pre-industriële Aalst', 264; Bruno Blondé, 'Winkelen te Lier. Een onderzoek naar de afbakening van het Lierse hinterland in de achttiende eeuw', in: *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering* (Brussel 1992) 111-124, aldaar 121.

Kaart 1 Woonplaats hoveniers en *fruiteniers* in laat-achttiende-eeuws Antwerpen

Bron: Felixarchief, *Hoveniers*, nr. 4109: n.f., ledenlijst s.d. en GISHistorical Antwerp

gorieën van hoveniers: allereerst diegenen die allerlei *moes-, kruid-, bloem- en boomgewassen* teelden en verkochten.⁵⁴ Ten tweede noemt hij arbeiders in langlopend dienstverband die werkten op grote hoven. Ten derde bestonden er dagloners die stedelijke hoven onderhielden en tenslotte waren er de liefhebbers.⁵⁵ Laten we ons concentreren op de eerste drie groepen, ervan uitgaande dat liefhebbers zelden het niveau van de autoconsumptie zouden overstijgen. Onderzoek naar Antwerpse stadstuinen, luthof- en kasteeltuinen van Fabri bevestigt inderdaad het be-

54 Met verder onderscheid tussen enerzijds de moes-, keuken- en koolgardeniers; vervolgens de enteniers (bomen en heesters) en tenslotte de bloemisten.

55 Johann Hermann Knoop, *Beschouwende en werkdadige hovenier-konst of inleiding tot de waare oefening der planten* (Leeuwarden 1753) 2.

Jan Wildens, Zicht op Antwerpen, 1656

Rijksmuseum Amsterdam

staan van de tweede categorie, waarbij mannen (en hun gezin) werden aangenomen voor kost en inwoning om de weelderige tuinen te onderhouden.⁵⁶ Van de derde groep zijn er weinig sporen te vinden. Wel blijkt uit het Aalsterse boedelonderzoek dat de boerende huishoudens *intra muros* in drie categorieën op te delen zijn.⁵⁷

Een eerste categorie betreft de dagloners, die waarschijnlijk in het hoogseizoen in de landbouwsector werkzaam waren. De gezinsleden van deze eerste groep waren bovendien actief in de huisnijverheid. De meerderheid van deze huishoudens huurde hun woning en erf. Een tweede categorie bestond uit gezinnen die landbouwproductie combineerden met huisnijverheid en detailhandel. Over het algemeen waren ze eigenaar van hun stedelijke woning. Ongeveer de helft van deze gezinnen bezat grond buiten de wal-

len die ze zelf bewerkten. Op deze categorie is de eerste groep van Knoop van toepassing. Een laatste categorie werd gevormd door vermogende huishoudens die naast de landbouwactiviteiten ook handel dreven of lid waren van een ambacht. Het merendeel had min of meer uitgebreide buitenstedelijke bezittingen. Hoewel de vergelijking niet geheel opgaat, kan men parallellen trekken met de vaststelling van Ria Fabri dat de Antwerpse vroegmoderne luthoven ook een belangrijke productiefunctie voor de eigenaars hadden.⁵⁸

De eerste groep van Knoop, de telers en de verkopers, zal in wat volgt onze aandacht krijgen. Het is een deel van deze groep (diegene die buiten de wallen teelden) die Limberger de *commercial gardeners* noemt.⁵⁹ Interessant is bovendien het

⁵⁶ Fabri, 'Niet om maar door de tuin geleid', 76.

⁵⁷ Vermoesen, 'Boeren in het pre-industriële Aalst', 268.

⁵⁸ Fabri, 'Niet om maar door de tuin geleid', 58.

⁵⁹ Limberger, *Sixteenth-century Antwerp and its rural surroundings*, 113.

onderscheid dat Malcolm Thick maakt tussen *kitchen gardeners* en *farmer-gardeners*.⁶⁰ De eerste groep legde zich vrijwel uitsluitend toe op de teelt van groenten, terwijl de tweede groep ook veldvruchten produceerde. Verder in de tekst komen we op dit onderscheid terug.

De ambachtsarchieven bieden ons meer zicht op het profiel van de hoveniers zoals die door de vroegmoderne tijdgenoot werd genoemd. Aangezien de hoofdmoot van de verzoekschriften van de Antwerpse en Mechelse dekens ingaat op de organisatie van de verkoop van groenten en fruit, ontstaat de indruk dat het hoveniers- en *fruiteniers*ambacht in de Vlaamse en Brabantse steden een gespecialiseerde kleinhandelscorporatie was, naast het grote meerseniersambacht (winkeliersambacht).⁶¹ Zo ging de aandacht van de dekens uit naar het profiel van de geprivilegieerde verkopers (lees: vrije meesters), naar de wijze waarop de goederen in de stad werden gebracht, naar het tijdstip van de verkoop en naar de manier waarop de goederen te koop werden aangeboden. In de Antwerpse ordonnantie van 25 november 1665, vernieuwd op 7 juli 1727 en op 18 juli 1729, wordt het als volgt verwoord: ingezetenen van de omliggende dorpen of (onvrije) buitenlieden mogen enkel op woensdag en vrijdag tot den *een ure naer noen*, hun waren aanbieden.⁶² Andere momenten waren voorbehouden voor de vrije hoveniers.

In het achttiende-eeuwse Antwerpen mochten vrije meesters twee kramen op-

richten, een voor groenten en een voor fruit, telkens bemand door een *leurster*.⁶³ Een kruiwagen of kar telde als een kraam. In Mechelen richtten de dekens een verzoek aan het stadsbestuur om de leden van het ambacht die geen kraam hielden op de IJzerenleen toe te staan, 'met open vensters ende deuren' hun goederen thuis te verkopen.⁶⁴

Over de oorsprong van de aangeboden waren is minder informatie voorhanden. Contracten tussen telers en verkopers, zoals Daniel Lievois die gebruikte voor zijn studie van de Gentse fruitverkopers, zijn niet gevonden.⁶⁵ Vooral de vraag *waar* de groenten en het fruit geteeld werden, blijft dus onbeantwoord. In de onderzochte normatieve en juridische bronnen lijken de Antwerpse en Mechelse dekens een drietal categorieën te hanteren, namelijk de vrije hoveniers – waaronder de dekens zelf en de suppoosten die in de stad of de vrijheid woonden. Vervolgens waren er de onvrije hoveniers die weliswaar in de vrijheid woonden, maar geen lid waren van het ambacht en tenslotte de buitenlieden of plattelanders van buiten de grenzen van de vrijheid. Uit de verzoekschriften en processen kan men afleiden dat onvrije hoveniers – alle stedelijke buitenlieden die geen lid waren van het ambacht – en buitenlieden die producten in de stad aanboden meestal zelf waren teelden.

Rest de vraag over de rol van de vrije hoveniers. Omwille van het Antwerpse *costumiere* recht dat de uitoefening van

60 Thick, 'Market gardening', 504.

61 Ilja Van Damme, *Verleiden en verkopen. Antwerpse kleinhandelaars en hun klanten in tijden van crisis (ca. 1648-ca. 1748)*, Studies stadsgeschiedenis, nr. 2 (Amsterdam 2007) 63.

62 Felixarchief, *Hoveniers*, nr. 4109: stadsgeboden 7 juli 1727 en 18 juli 1729.

63 Felixarchief, *Hoveniers*, nr. 4109: verzoekschrift 18 april 1707 en stadsgeboden 17 juli 1729.

64 Stadsarchief Mechelen (verder SAM), Archief van het hoveniers-, *fruiteniers* en mandenmakersambacht, *register afschriften ambachtsreglementen (verder hoveniers)*, nr 1: f° 95.

65 Lievois, 'Fruit en fruitverkopers', 103.

het ambacht koppelde aan een domicilie in de stad of de vrijheid, zaten de vrije hoveniers in een nadelige positie tegenover de buitenlieden. De schaarsheid aan gronden in de stad en de relatief hoge prijs van de percelen in de onmiddellijke nabijheid van de wallen, speelden in hun nadeel.⁶⁶ Limberger stelde op basis van de 100ste penningkohieren vast dat de Antwerpse dorpen in het laat-zestiende-eeuwse ommeland inderdaad een hogere taxatiewaarde per hectare hadden dan verder afgelegen dorpen.⁶⁷

Toch zijn er voldoende aanwijzingen te vinden dat een deel van de vrije hoveniers *intra muros*, naast de veronderstelde kleinhandelsactiviteiten, ook voedsel produceerde. Op 22 juli 1592 waarschuwden de dekens van het Antwerpse ambacht dat 'de hoven ende landen [van de dekens en suppoosten, die] gelegen syn buyten dese stadt, tusschen de roode poort ende de vaert' bedreigd werden door de vijand die vanuit Dambrugge de stad naderde.⁶⁸ Enkele jaren voorheen vroegen dezelfde dekens om 'acht ofte thien dagen eenigh mest uyt dese stadt te moeghen voeren om onse landen te cultiveren tot welvaeren van dese stadt en burgerije'.⁶⁹

Binnen het dichtbebouwde Antwerpen vonden vrije meesters nog steeds plaats om groenten en fruit te telen. In 1757 kwam het tot een proces tussen hovenier Peeter Verhelst en Norbertus De Mout, herbergier uit de Rochusstraat. Verhelst had naar eigen zeggen 150 fruitbomen waaronder perziken en abrikozen geplant

op een stuk van het (*ouden*) Voetboghof dat hij huurde van Joannes Hebrant voor zestien gulden per jaar. Volgens Verhelst had De Mout zonder toestemming de bomen uitgedaan en verkocht aan Gasper van der Smissen, wat De Mout ten stelligste ontkende.⁷⁰

Ook in Mechelen vinden we eenzelfde beeld. Op 16 en 23 juli 1614 trok een delegatie van het ambacht erop uit om twee gronden te gaan schatten. Een perceel van het huis van Nassau omvatte drie besloten hoven met peren-, appel-, krieken-, noten- en pruimenbomen en werd getaxeerd op 1417 gulden. Vermoedelijk lagen de drie hoven in het westen van de stad, nabij de Zandpoortvest. Op het tweede perceel kwamen appel-, peren-, krieken-, pruimen-, zwarte krieken- en notenbomen voor, alles samen 975 gulden waard. Het perceel was eigendom van het godshuis van Sint-Cathelijne en lag aan de Kerkhofpoort in het noorden.⁷¹

Dit summiere overzicht doet stilaan een tipje van de sluier oplichten. Van de stadsbewoners die actief waren in de landbouw, voerde de meerderheid die activiteiten uit buiten de wallen, meestal als eigenaar van de gronden, maar ook in mindere mate als pachter. Niettemin waren enkele gezinnen aangewezen op de bewerking van erven die binnen de wallen lagen. Nu rest de vraag waarom er een ambacht van hoveniers bestond. Telers konden immers hun goederen ook vrij op

66 Steel, *Hungry city*, 69.

67 Limberger, *Sixteenth-century Antwerp and its rural surroundings*, 118.

68 Felixarchief, *Hoveniers*, nr. 4109: n.f., verzoekschrift 22 juli 1592.

69 Felixarchief, *Hoveniers*, nr. 4109: n.f., verzoekschrift 1589.

70 Uit de verklaringen van Joannes Hebrant, Gasper van der Smissen en Norbertus De Mout blijkt dat niet Peeter, maar Jan Verelst, ook hovenier, de bomen had geplant. Toen Jan Verelst de huur niet betaalde heeft Hebrant aangedrongen op de verkoop van de bomen aan van der Smissen, om zo de achterstallige huur te recupereren. Felixarchief, *Hoveniers*, nr. 4109: n.f., proces ambacht c. Peter Verhelst 1757.

71 SAM, *Hoveniers*, nr. 14: n.f.

marktdagen aan de man brengen, zonder lid te zijn van het ambacht. Wat is dan de bestaansreden van het ambacht?

Ambacht tussen stad en platteland

Vroegmoderne hoveniers hadden een ongemakkelijke positie in de stedelijke samenleving. Hun productiegebied bij uitstek, het stedelijk ommeland, was letterlijk en figuurlijk een strijdtoneel. Enerzijds vormde de grond waarop ze teelden de inzet voor stedelijke speculanten die buitenstedelijk bezit ambieerden. Niet alleen dreef die vraag de grondprijzen omhoog, het eigenbezit kwam zo onder druk te staan.⁷² Bovendien werd deze trend verder versterkt door de toenemende zucht van vermogende stedelingen naar een ruuraal buitenverblijf, het zogenaamde *hof van plaisantie* of *villa rustica*. Dit was een proces waar onder meer Gilbert van Schoonbeke actief op inspeelde door de verkaveling van een groot gebied ten zuiden van de stad (Markgravelei).⁷³

Anderzijds geeft de briefwisseling tussen burgemeester en schepenen van Antwerpen en het ambacht van de hoveniers ook een letterlijke betekenis aan het gebied. Na het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) ging er een voortdurende dreiging uit van de 'vijand' uit het noorden. Het Antwerpse stadsbestuur verbood uitdrukkelijk de hoveniers om paspoorten en *sauvegardes* te verkrijgen van de vijand om hun hoven te cultiveren. Hier worden niet alleen de stadsbewoners bedoeld die erven buiten de wallen bezaten, maar vooral ook de stedelijke buitenlieden die

hun hof bewoonden binnen de vrijheid en die, zoals eerder bleek, de meest omvangrijke groep vormden binnen het ambacht. Ook onvrije hoveniers werden in de brieven vermeld. Allen ervoeren de impact van de oorlog op een zeer directe wijze. Door de oorlogscontributies aan de vijand, de belastingen aan de eigen stad en de voortdurende dreiging voor schade aan lijf en leden, waren deze stedelijke buitenlieden in de schaduw van de imposante Antwerpse vestingen allesbehalve veilig. Bovendien hadden ze niet alleen ellende te vrezen van de vijand, ook het eigen stadsbestuur besliste dat 'binnen den tijd van acht daghen [...] alle de huysen 't zij van steen, metselrij, hout oft leem staende binnen de twee hondert passen van dese stadt' moesten verdwijnen. Ook hagen en bomen moesten eraan geloven: geordonneerd werd 'om 't amoveren alle haghén, heymselen ende boomen oft plantagien'.⁷⁴

Ook in de stedelijke economie botsten de belangen van de verschillende spelers. In de jaren dertig van de achttiende eeuw kwam het tot een conflict tussen de schout en de dekens van het Antwerpse ambacht enerzijds en Peeter Meijers anderzijds. Meijers werd ervan beschuldigd *aardvruchten* van een zekere Laurijs Jonckers te hebben gekocht en bewaard in zijn huis. Het punt van discussie was het profiel van de producent. Volgens de aanleggers was Jonckers een onvrije hovenier die buiten de 'kuip' of de 'hand' (dat wil zeggen: de vrijheid) van Antwerpen een boerderij had. Meijer beargumenteerde dat hij een poging had gedaan voor de eigenlijke aankoop om te achterhalen of Jonckers een vrij hovenier was. In dat geval resideerde Jonckers in de vrijheid van Ant-

⁷² De Vries, *The Dutch rural economy in the golden age*, 155.

⁷³ Baetens, 'De lokale markten', 178.

⁷⁴ Felixarchief, *Hoveniers*, nr. 4110: n.f., stadsgeboden 23 december 1622.

Antwerpen en vrijheid

Uit: *'Marchionatus Sacri Romani Imperii'* in Pieter van den Keere en Petrus Montanus, Petri Kaerii Germania Inferior, Id Est, XVII Provinciarum Ejus Novae Et Exactae Tabulae Geographicae (Amstelodami: impensis Pet. Kaerii 1617)

werpen. Juist dit feit werd door de aanleggers betwist: '...het is oversulckx frivol dat den gedaghde responderende heeft connen ontkennen dat Laurijs Jonckers soude weesen eenen onvrijen hovenier...'.⁷⁵

Waarom werd er zo veel aandacht aan de herkomst van de goederen en het profiel van de (tussen)handelaar en teler besteed? Dit lijkt een gevolg van de tegengestelde belangen van de actoren. Zelden convergeerden de belangen van de stad, van het ambacht en van de hoveniers. De stad verwachtte een voldoende aanvoer

van groenten en fruit dat op een ordelijke wijze de stad werd ingevoerd, belast en verkocht, waarvoor het corporatistische hulp nodig had.⁷⁶ Wanneer de instroom bedreigd werd, twijfelde het stadsbestuur er geen moment aan om ook onvrije hoveniers of lieden van buiten de 'hand' of zelfs hoveniers van andere Brabantse steden toe te laten. Deze houding valt onder wat in de literatuur wordt omschreven als de

⁷⁵ Felixarchief, *Hoveniers*, nr. 4109: n.f., proces ambacht c. Peter Meyere 1730-1731.

⁷⁶ Baetens, 'De lokale markten', 184.

'klassieke middelen' tegen voedselbevoorradingsproblemen.⁷⁷ Zowel op centraal als op lokaal niveau koos de overheid voor vrije invoer en verbod van uitvoer.⁷⁸ Zo gebeurde het op 2 april 1768 dat omwille van de 'schaersheyt van groente en potagien', het Antwerpse stadsbestuur de toegang verleende aan de onvrije hoveniers en buitenlieden om ook tijdens de gewone werkdagen hun goederen te vermarkten.⁷⁹ Als een goede huisvader waakte de stedelijke overheid over de eigen consumenten in wat Edward. P. Thompson een 'paternalistisch economisch model' noemt.⁸⁰

De denkbeeldige grens tussen vrijheid en daarbuiten, zo frappant aanwezig in het bovenstaande proces tussen ambacht en Meijers, verviel. Dat hierbij ook de costuimen van de stad met de voeten werden getreden, was blijkbaar niet belangrijk. Zo mocht volgens het aangehaalde artikel

een [buitenpoorter] die hem houdende is als poorter, omgaende ende hem ghe-neerende met eenigen ambachte of neeringe die de poorters alleenlich mach geexerceert ende geploghen worden, is ghehouden te comen wonen, syne habitatie ende fixe domicilie te houden, hij ende sijne familie, binnen deser stadt oft plaetse daer de stadt gheheele assyse

heffende ende ghenietende is, op de verbeurte van sijn ambacht ende poorterie.⁸¹

Verhuizen binnen de grens van de vrijheid en aansluiten bij het ambacht was de boodschap.

Dat een dergelijke maatregel om de instroom van groenten en fruit te faciliteren op weinig begrip van het ambacht kon rekenen, bewijst de ferme reactie van de dekens op een verzoekschrift van enkele onvrije hoveniers en buitenlieden, gericht aan het Antwerpse stadsbestuur, om formeel een bijkomende markttag in te richten die voor hen toegankelijk zou zijn.⁸² Het antwoord van het ambacht loog er niet om: het verzoekschrift van de onvrije meesters en buitenlieden getuigde van een 'claere uytmuntende baetsuchtigheid' van de verzoekers.⁸³ Reeds lang regende het verzoekschriften gericht aan het Antwerpse stadsbestuur om strikt de opgelegde ordonnanties toe te passen. Onvrije hoveniers en buitenlieden mochten weliswaar hun goederen vermarkten op vrijdag en zaterdag, maar de andere dagen waren enkel voorbehouden aan de vrije hoveniers.⁸⁴ Ook in Mechelen waren gelijkaardige geluiden te horen. Op 25 mei 1626 klaagden de dekens van het ambacht over 'diversche persoonen [...] niet vrij wesende [...] alderleij groenwaeren ende andere vruchten [...] daghelijckx hier te merdt brengen.'⁸⁵ Ook hier is het beleid van het am-

77 Wouter Ronsijn, 'De 'laatste' voedselrellen. Voedseloproer in de jaren 1850 in Vlaanderen: een casestudie van Sint-Niklaas', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 6.1 (2009) 80-108, aldaar 81.

78 Maarten Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever. De klassieke politieke economie en het Belgisch landbouwbeleid, 1830-1884*, ICAG studies (Leuven 2008) 312.

79 Felixarchief, *Hoveniers*, nr. 4109: n.f., stadsgeboden 4 juni 1768.

80 Thompson, 'The moral economy', 83.

81 S. Van Uffele, *Rechten ende costumen van Antwerpen* (Keulen 1584) 157.

82 Felixarchief, *Hoveniers*, nr. 4109: n.f., verzoekschrift 2 mei 1768.

83 Felixarchief, *Hoveniers*, nr. 4109: n.f., verzoekschrift 20 juni 1768.

84 Felixarchief, *Hoveniers*, nr. 4109: verzoekschrift 21 november 1665; verzoekschrift 26 maart 1688 en extract uit reglement 27 september 1718.

85 SAM, *Hoveniers*, nr 1: f° 42, 25 mei 1626.

bacht duidelijk. Onvrije hoveniers en buitenlieden waren enkel welkom tijdens de officiële markttag.⁸⁶ Het onderscheid tussen ‘verkoper’ en ‘producent’ was niet van belang: zelfs wanneer onvrije hoveniers gewassen op hun eigen of gehuurde gronden teelden, mochten ze die niet verkopen buiten de toegestane markttag.

Voorbij het ambacht: boerende gezinnen

Het ambacht richtte zich in de eerste plaats op de bevoorrading en dus op de verkoop van voornamelijk groenten en fruit. Het incorporeerde zowel stadsbewoners als stedelijke buitenlieden waarbij deze laatsten meestal ook teelden. Stadsbewoners konden in beperkte mate in hun stadstuin boeren, hoewel dit meestal op buitenstedelijke perceeltjes gebeurde. Maar zoals aangetoond, het al dan niet vrij zijn in het ambacht stond geheel los van het al dan niet telen van gewassen. Stadsbewoners en stedelijke landslieden konden perfect groenten en fruit telen, zonder lid te zijn van het ambacht.

In de Antwerpse en Mechelse ordonnanties komen een aantal verwijzingen naar de variatie in teelten voor. In Mechelen zijn dat rapen, ajuin, graan, kolen, aardappelen en verder ook noten, krieken, kersen, aardbeien en moerbessen. In de bronnen van de Scheldestad worden ajuin, graan en groenten vermeld, alsook appels, peren, noten, kersen en krieken. In vergelijking met de Aalsterse boedels valt de dominante positie van granen op. In meer dan de helft van de boedels komt graan voor. De productie van tarwe, rogge, gerst en masteluin was echter enkel weg-

gelegd voor huiseigenaren die akkers buiten de stad bezaten of pachtten. Het waren dus enkel gezinnen die een omvangrijke oppervlakte bewerkten die granen in hun teeltplan incorporeerden. Een tweede vaststelling is dat gezinnen die geen buitenstedelijke gronden bewerkten, zich schijnbaar toelegden op de teelt van aardappels en groenten, onder meer ajuinen. De beperkte oppervlakte waarover de gezinnen beschikten sloot immers meer extensieve teelten uit.

De enkele gegevens over de eigenlijke teelt staan ons toe een vergelijking met vroegmodern Engeland op te stellen. Het onderscheid dat Malcolm Thick maakt tussen *kitchen gardeners*, *farmer-gardeners* en *farmers*, lijkt minder goed toepasbaar op de onderzochte casus.⁸⁷ Enerzijds valt op dat veldvruchten – vooral graan – ook in het teeltplan van de hoveniers voorkwamen. Anderzijds lijkt het onderscheid tussen de hoveniers en de kleine, eigengeërfde boeren in de dorpen verder van de stad gelegen, niet zo scherp. De hoveniers focussten inderdaad meer op de teelt van groenten, maar groenteteelt kwam in vrijwel elke hoeve voor. Misschien ligt hier het antwoord op de aandacht van de Angelsaksische literatuur voor het fenomeen *urban farming*. *Market gardening* hielp de snel uitbreidende Engelse stedelijke bevolking te voeden. Bovendien waren de gebruikte technieken van de *Flemish husbandry* (spadecultuur, bemesting, enzovoort) en de nieuwe teelten, vaak geïntroduceerd door ingeweken Vlamingen, Brabanders en Hollanders, ook vaak onbekend in de Engelse landbouw.⁸⁸

87 Thick, ‘Market gardening’, 504.

88 G. E. Fussell, ‘Low Countries’ influence on English farming’, *The English Historical Review* 74.293 (1959) 611-622; Thick, ‘Market gardening’, 530.

86 SAM, *Hoveniers*, nr 1: f° 51, 8 juni 1626.

... en fruit- en groentenverkopers

Tot slot komt de eigenlijke verkoop van groenten en fruit aan bod. In de studie van Ilja Van Damme over de Antwerpse kleinhandelaars komen de uitgebreide mogelijkheden van consumenten om goederen aan te kopen voor het voetlicht.⁸⁹ Zowel Lindemans als Thick stellen vast dat tot in de late middeleeuwen, de consumptie van groenten voornamelijk gebeurde in de lagere regionen van de maatschappij.⁹⁰ Reeds in de zestiende eeuw in de Nederlanden en in de zeventiende eeuw in Engeland steeg de consumptie gestaag en kende het verbruik ook een toegenomen populariteit bij de hogere groepen. Allerlei rapen, kolen, bonen en erwten werden intensief geteeld, maar ook kruiden zoals salie, kervel, anijs, look en peterselie kwamen voor. Regionale specialisatie was er in de productie van (Brusselse) spruiten, witloof en ook ajuin. Al deze groenten vonden hun weg naar de stedelijke consument. Niet enkel op de vrije marktdagen, maar ook in winkels, via leurders op straathoeken en in steegjes, ontmoetten kopers en verkopers elkaar. Zoals reeds aangegeven was een belangrijke controlerende en organisatorische rol weggelegd voor de verschillende 'kleinhandelsambachten'. Verkopers die hun waren buiten de wallen stalden en/of buiten de voorziene tijden en plaatsen opereerden werden verjaagd. Maar ook kopers werden op de korrel genomen. Wie actief verkopers 'tegenmoet' ging om prijsafspraken te maken, werd vervolgd.

Het voornaamste circuit lijkt evenwel de openbare markt te zijn. Ogedeeld

naar product kan men de graan-, groenten-, warmoes- of fruit-, boter-, eiermarkt enzovoort onderscheiden. Hoewel markten vaak op dezelfde plaats werden gehouden, bijvoorbeeld de IJzerenleen in Mechelen, waren marktverplaatsingen geen uitzondering. Bovendien konden onder meer de Mechelse hoveniers opteren voor de oprichting van een kraam tijdens de marktdag of de openstelling van hun huis als verkoopplaats.⁹¹ Ook openbare verkopen of veilingen van landbouwgoederen waren toegestaan, een gegeven dat niet zelden tot conflicten met de oudekleerkopers leidde.⁹²

Ondanks de sociaaleconomische crisis waarin vooral Antwerpen en Mechelen zich bevonden, lijken deze circuits stand te hebben gehouden. De producten die door de hoveniers en fruiteniers werden aangeboden, vormden ook geen bedreiging voor de zeltogende stedelijke economie en haar ambachten. Stedelijke neringen zagen in de aanwezigheid van industriële activiteiten op het platteland een reële bedreiging. De hoveniers daarentegen vormden absoluut geen gevaar voor broodroof. Het is dan ook veelzeggend dat in volle crisis de magistraat en ambachten van de Scheldestad een koninklijke ordonnantie konden bemachtigen waarin werd overgegaan tot een drastische beperking van het aantal neringdoeners in omliggende dorpen. Alleen ambachten ten dienste van de landbouw mochten actief blijven.⁹³

Hoewel omzet- en productiegegevens

91 SAM, *Hoveniers*, nr 1: f° 95, 4 januari 1655.

92 SAM, *Hoveniers*, nr 1: f° 135, 3 juli 1767 en Ilja van Damme, *Verleiden en verkopen*.

93 Ilja Van Damme, *Antwerpse klanten en kleinhandelaars. Tussen continuïteit en vernieuwing (ca 1648-ca 1748)*, departement Geschiedenis, Universiteit Antwerpen, 2006, 510.

89 Van Damme, *Verleiden en verkopen*.

90 Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw*, dl.2, 169; Thick, 'Market gardening', 505.

op dit ogenblik niet bekend zijn, kan men moeilijk beargumenteren dat de productie van de boerende stadsbewoners en de stedelijke buitenlieden aan de totale stedelijke vraag naar groenten en fruit, laat staan naar graan, kon voldoen. In de handel met verder afgelegen producenten speelden de vrije hoveniers natuurlijk een cruciale rol als middelaar. In het onderzoek naar de Gentse fruitverkopers kwam Lievois tot de vaststelling dat leveranciers afkomstig waren uit Zaamslag (Zeeland), Nieppe (Frans-Vlaanderen), Sluis en Hoeke (Zeeuws-Vlaanderen) en verder ook uit Baaigem, Nevele, Sint-Niklaas, Rupelmonde en Zottegem.⁹⁴ Door voor de volgende oogst met een gedeeltelijke voorafbetaling reeds contracten met telers af te sluiten, probeerden de fruitverkopers hun aanbod veilig te stellen. Bovendien waren zij in staat om via hun netwerken een grote variëteit aan fruit (en groenten) aan te bieden.

Besluit

Het thema van de stedelijke, agrarische productie zit gewrongen tussen de *urban history* en de *rural history*. Toch toont dit verkennend onderzoek aan dat een ruimtelijke opdeling tussen de stad enerzijds en het platteland anderzijds, wat het voorkomen en uitoefenen van agrarische activiteiten betreft, niet langer houdbaar is.

Hoewel de groenteteelt binnen de wallen gedurende de vroegmoderne tijd onder druk kwam te staan, zijn er aanwijzingen gevonden dat dit fenomeen niet helemaal verdween. In de nieuwe tijd groeide het belang van de hoveniers in het ommeeland van de steden. Anders dan in Enge-

land vertoonde het profiel van de hovenier eigenlijk weinig verschillen met dat van de kleine, eigengeërfde boer.

Het onderzoek naar het ambacht van de hoveniers en *fruiteniers* heeft aange- toond dat de bestaansreden van de corporatie gezocht moet worden in de organisatie van de verkoop van groenten, fruit en in mindere mate van graan. Hierbij is het onderscheid tussen vrij en onvrij van belang. Vrije hoveniers die binnen de wallen resideerden, waren in hoofdzaak met de verkoop bezig, hoewel zij soms teelden op percelen binnen, maar vooral, buiten de stadswallen. De focus van het ambachtsbestuur lag in de eerste plaats bij het afdwingen van een geprivilegieerd verkooprecht van haar leden, tegenover andere ambachten en onvrije verkopers. Uit de Gentse casus kan men afleiden dat sommige verkopers over een zeer uitgebreid netwerk van leveranciers beschikten om in een uitgebreid aanbod te kunnen voorzien.

Vrije en onvrije hoveniers die buiten de wallen woonden en meestal een bedrijf pachtten, in de tekst omschreven als stedelijke buitenlieden, teelden vrijwel altijd zelf. Zij profiteerden van de nabijheid van een omvangrijk, stedelijk afzetgebied. Bovendien konden ze gebruik maken van stadsmest, een begeerd goedje waarvoor een grote rurale vraag bestond.⁹⁵ Ook hier speelde de relatieve nabijheid in het voordeel van de hoveniers. Ook kan men argumenteren dat zeker in de oogstperiode, indien er behoefte was aan extra arbeidskrachten, de stedelijke arbeidsmarkt

⁹⁵ Pieter De Graef en Tim Soens, 'Boer en burger ecologisch verenigd? Een micro-perspectief op het gebruik van stedelijk afval als meststof in de vroegmoderne Vlaamse landbouw', *Jaarboek voor ecologische geschiedenis* (2014) 9-40.

⁹⁴ Lievois, 'Fruit en fruitverkopers', 104.

een enorm potentieel vormde. Daarnaast was er ook een groep van hoveniers die als dagloner of als inwonend dienstpersoneel de kost verdiende.

Wat leveren deze gegevens op? Vroegmoderne stedelijke consumenten hadden niet alleen toegang tot een waaier aan commerciële circuits waarin ze zich konden bevoorraden, een deel van de stadsbevolking was ook actief in de land- en tuinbouw. Stadsbewoners waren geen passieve consumenten, die lijdzaam prijschommelingen en oneerlijke praktijken van kooplieden ondergingen. Heel wat stadsbewoners en vooral stedelijke buitenlieden waren op zijn minst deels professioneel actief in de landbouw. En ook wie niet (bij)verdiende door de teelt op de verkoop van landbouwgoederen, zal, waar het kon, wat groenten of aardappels geteeld hebben. Om het in de woorden van de stadsarcheologen te zeggen:

Runderen en schapen werden gehoed op het stedelijke grasland. Varkens en pluimvee liepen vrij rond in de straten en moesten zelf hun kostje bijeenscharrelen [...]. Stedelijke landbouwbedrijven bezaten graanakkers met tarwe, rogge, gerst en haver [...]. In de vele moestuintjes kweekte men onder meer erwten, tuinbonen en linzen. De stedelijke tuinen en boomgaarden leverden ook heel wat fruit [...].⁹⁶

Het thema van de boerende stedelingen ligt er nog grotendeels onaangeroerd bij. Zo biedt een gedetailleerde kijk naar het einde van de achttiende eeuw en de hele negentiende eeuw heel wat perspectie-

ven. De aanzwengelende industriële ontwikkeling ging immers gepaard met een toenemende uitbouw van volkstuintjes. Ook een meer kwantitatieve aanpak is nodig. Op dit ogenblik hebben we te weinig zicht op de omvang van de bedrijven. Bovendien is de relatie tussen *urban farming* enerzijds en de stedelijke conjunctuur en de eigenheid van de regionale productiesystemen anderzijds nog te weinig aan bod gekomen. Er staat ons dus nog een *bloeiende* tijd te wachten.

Over de auteur

Reinoud Vermoesen promoveerde in 2008 aan de Universiteit Antwerpen (UA) met het proefschrift 'Markttoegang en commerciële netwerken van rurale huishoudens'. Hij doceerde aan de UA en de Universiteit Gent en is momenteel verbonden aan het Centrum voor Stadsgechiedenis van de UA.

E-mail: reinoud.vermoesen@uantwerpen.be

De auteur wil Tim Soens, Pieter De Graef en de anonieme referenten bedanken voor hun opmerkingen en suggesties.

⁹⁶ Koen De Grootte e.a., *Vlekken & kruimels. Een archeologische en culinaire verkenning van een Vlaamse stad*, (Aalst, 2004) 26.

